

Genç Sancağı'nda İbtidai Mektepler: Osmanlı Taşrasında Modern Eğitimin Dinamikleri (1889-1914)

Mehmet Emin Genli | [0000-0002-9032-8565](https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1771137) | m.emingenli@hotmail.com

Dr. | Türkiye

Atıf

Genli, Mehmet Emin. "Genç Sancağı'nda İbtidai Mektepler: Osmanlı Taşrasında Modern Eğitimin Dinamikleri (1889-1914)", *Artuklu Akademi* 12/2 (Aralık 2025), 616-637. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1771137>

Öz

Genç Sancağı'nda 1889-1914 yılları arasında ibtidai mekteplerin gelişimi, Osmanlı Devleti'nin taşra bölgelerindeki eğitim reformlarının karmaşık dinamiklerini yansıtan bir süreçtir. Bu çalışma, arşiv belgelerine dayanarak, sancakta eğitim altyapısının oluşumunu ve bu sürecin sosyo-ekonomik, idari ve kültürel boyutlarını ele almaktadır. Genç Sancağı, coğrafi zorluklar, yoksulluk ve yerel kabile çekişmeleri gibi engellere rağmen, eğitimde modernleşme çabalarının taşradaki yansımalarını anlamak için önemli bir örnek sunmaktadır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin taşradaki uygulanışı, sancakta ilk olarak 1891'de Arduşin'de "Burhaniye" adıyla açılan ibtidai mekteple somutlaşmış, 1899'da Valir'de ve 1912'ye kadar diğer nahiye ve karyelerde yeni okulların kurulmasıyla devam etmiştir. Bu okullar, müfredatın modern derslerle zenginleşmesi, kız ve gayrimüslim öğrencilerin sınırlı da olsa eğitime katılımı ve yerel halkın eğitim taleplerinin artması gibi yenilikleri barındırmıştır. Ancak, muallim maaşlarının düzensiz ödenmesi, nitelikli öğretmen eksikliği ve altyapı yetersizlikleri, eğitim süreçlerini sekteye uğratmıştır. Özellikle Valir İbtidai Mektebi'nde İlyas Fehmi Efendi'nin 17 ay maaş alamaması ve Mizak'ta Tahir Efendi'nin istifası, ekonomik zorlukların eğitim kalitesine etkisini gözler önüne sermiştir. 1910'da Kulb halkının eğitim ve sağlık hizmetlerini entegre bir şekilde geliştirme önerisi, yerel inisiyatifin modernleşme sürecindeki rolünü vurgulamaktadır. Tiyakar İbtidai Mektebi'nde Ermeni öğrencilerin eğitime katılımı, etnik çeşitliliğin eğitimdeki yansımalarını göstermiştir. Kulb'da kızlara mahsus okul açma girişimi, annenin eğitimiyle sağlıklı ve ahlaklı nesil yetiştirme düşüncesinin taşrada da karşılık bulmaya başladığını, ancak nitelikli muallime yokluğu nedeniyle sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri (BOA, İrade Dahiliye, Maarif İbtidai, Maarif Mektubi Kalem, Maliye Nezareti, Şura-yı Devlet, Yıldız Perakende Evrakı) ve salnamelere dayanarak hazırlanmıştır. Genç Sancağı'ndaki ibtidai mektepler, Osmanlı eğitim sisteminin taşradaki uygulama zorluklarını ve yerel dinamiklerin reform süreçlerindeki etkisini aydınlatırken, eğitimde sürdürülebilir ilerleme için daha güçlü bir destek sistemine duyulan ihtiyacı öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İbtidai Mektepler, Tanzimat, Osmanlı Eğitimi, Genç Sancağı, Taşra Eğitimi, Eğitim Modernleşmesi.

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma, Genç Sancağı'nda 1889-1914 yılları arasında ibtidai mekteplerin gelişimini arşiv belgelerine dayanarak inceleyen, Osmanlı taşrasında eğitim modernleşmesinin yerel dinamiklerini özgün bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.
- Eğitim reformlarının uygulanmasında coğrafi zorluklar, yoksulluk ve muallim maaşlarının düzensizliği gibi engeller, Genç Sancağı'nda sürdürülebilir eğitimi sekteye uğratan temel sorunlar olarak belirlenmiştir.
- Arduşin, Valir ve Tiyakar gibi mekteplerde müfredatın modern derslerle zenginleşmesi ve Ermeni öğrencilerin katılımı, etnik kapsayıcılık ve modernleşme eğilimlerini göstermektedir.

- Kulb halkının 1910'daki eğitim ve sağlık hizmetlerini entegre etme önerisi, yerel inisiyatifin Osmanlı modernleşme sürecine katkısını gösteren önemli bir bulgudur.
- Kız çocuklarına özel okul açma girişimleri, gelecek neslin daha sağlıklı ve ahlaklı bireyler olarak yetişmesi için annenin eğitilmesi gerekliliğine yönelik farkındalığın artmaya başladığını, ancak nitelikli muallim eksikliği nedeniyle sınırlı kaldığını göstermektedir.

Makale Bilgileri

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Geliş Tarihi	23.08.2025
Kabul Tarihi	14.12.2025
Yayın Tarihi	31.12.2025
Benzerlik Taraması	Yapıldı- intihal.net
Yapay Zeka Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde, yazım hataları düzeltme amaçlı olarak sınırlı ölçüde yapay zekâ tabanlı bir araç olan xAI kullanılmıştır. Yapay zekâ yalnızca yazım hataları düzeltme amacıyla kullanılmış olup, çalışmanın bilimsel içeriği, analizleri, değerlendirmeleri ve sonuçları tamamen yazar tarafından oluşturulmuştur.
Etik Kurul İzni	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	artukluakademi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır
Dizinleme Bilgileri	Dergi TrDizin, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's ve ATLA'da taranmaktadır.

Primary Schools in the Genç Sanjak: The Dynamics of Modern Education in the Ottoman Provinces (1889–1914)

Mehmet Emin Genli | [0000-0002-9032-8565](https://orcid.org/0000-0002-9032-8565) | m.emingenli@hotmail.com

Dr. | Türkiye

Citation

Genli, Mehmet Emin. "Primary Schools in the Genç Sanjak: The Dynamics of Modern Education in the Ottoman Provinces (1889–1914)", *Artuklu Akademi* 12/2 (Dec 2025), 616-637. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1771137>

Abstract

The development of ibtidai schools in Genç Sanjak between 1889 and 1914 reflects the complex dynamics of educational reforms in the rural provinces of the Ottoman Empire. Drawing on archival documents, this study examines the formation of educational infrastructure in the sanjak and the socio-economic, administrative, and cultural dimensions of this process. Despite obstacles such as geographical difficulties, poverty, and local tribal conflicts, Genç Sanjak offers a significant case for understanding the provincial reflections of educational modernization efforts. The implementation of the 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi in the periphery materialized first in 1891 with the opening of the "Burhaniye" ibtidai school in Arduşin, continued with the establishment of a school in Valir in 1899, and extended to other nahiyes and villages until 1912. These schools introduced innovations such as the enrichment of the curriculum with modern subjects, the limited participation of girls and non-Muslim students, and the growing educational demand among the local population. However, irregular teacher salaries, the shortage of qualified educators, and inadequate infrastructure repeatedly disrupted the educational process. Notably, the fact that İlyas Fehmi Efendi in Valir İbtidai School went unpaid for 17 months and Tahir Efendi in Mizak resigned highlight the devastating impact of financial difficulties on educational quality. The 1910 proposal by the people of Kulb to develop education and health services in an integrated manner underscores the role of local initiative in the modernization process. The participation of Armenian students in Tiyakar İbtidai School illustrates the reflection of ethnic diversity in education, while the attempt to open a girls-only school in Kulb reveals that the idea of raising healthy and moral generations through the education of mothers had begun to find resonance in the province, although it remained limited due to the lack of qualified female teachers. Prepared on the basis of Ottoman archival documents (BOA, İrade Dahiliye, Maarif İbtidai, Maarif Mektubi Kalemi, Maliye Nezareti, Şura-yı Devlet, Yıldız Perakende Evrakı) and salnames, this study illuminates the implementation difficulties of the Ottoman education system in the periphery and the influence of local dynamics on reform processes, while emphasizing the need for a stronger support system to achieve sustainable progress in education.

Keywords

Ibtidai Schools, Tanzimat, Ottoman Education, Genç Sanjak, Rural Education, Educational Modernization.

Highlights

- This study, based on archival documents, examines the development of ibtidai schools in Genç Sanjak from 1889 to 1914, uniquely highlighting the local dynamics of Ottoman educational modernization in the periphery.
- Geographic challenges, poverty, and irregular teacher salaries are identified as key obstacles that hindered sustainable education in Genç Sanjak during the implementation of educational reforms.
- The enrichment of curricula with modern subjects and the participation of Armenian students in schools like Arduşin, Valir, and Tiyakar reflect ethnic inclusivity and modernization trends.
- The 1910 petition by Kulb residents proposing integrated educational and healthcare reforms underscores the significant role of local initiative in the Ottoman modernization process.
- Efforts to establish girls' schools reflect growing awareness of the importance of educating mothers for raising healthier and morally upright generations, yet remained limited due to the shortage of qualified female teachers.

Article Information

Article Type	Research Article
Reviewers	Two external reviewers / Double-blind
Date of Submission	23.08.2025
Date of Acceptance	14.12.2025
Date of Publication	31.12.2025
Plagiarism Checks	Done- intihal.net
AI Disclosure	During the preparation of this study, xAI, an AI-based tool, was used to a limited extent for the purpose of correcting spelling errors. The AI was used solely for the purpose of correcting spelling errors, and the scientific content, analyses, evaluations, and conclusions of the study were created entirely by the author.
Ethics Committee Approval	This study does not require ethics committee approval, as it is based on data obtained through literature review and previously published sources. It is hereby declared that all scientific and ethical principles were observed during the preparation of the study, and that all referenced works have been properly cited in the bibliography.
Complaints	artukluakademi@gmail.com
Conflict of Interest	No conflict of interest declared
License	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Indexing Information	The journal is indexed in TrDizin DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's and ATLA.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra eğitim alanında başlayan modernleşme çabaları, ilköğretim sisteminin yeniden yapılandırılmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Geleneksel sıbyan mekteplerinin yetersizlikleri, özellikle okuma-yazma becerilerinin kazandırılmaması, muallimlerin pedagojik eksiklikleri ve mali kaynakların kısıtlılığı, modern bir eğitim sistemine geçişi zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, ibtidai mekteplerin kuruluşunu resmi bir çerçeveye oturtarak, Osmanlı coğrafyasında ilköğretimin yaygınlaştırılmasını hedeflemiştir. Ancak, bu süreçte taşra bölgelerindeki sosyo-ekonomik koşullar, idari engeller ve yerel dinamikler, eğitim reformlarının uygulanmasını zorlaştırmıştır. Genç Sancağı, bu zorlukların ve reform çabalarının önemli bir örneğini sunmaktadır. Bu bağlamda, Genç Sancağı'ndaki gelişmeleri doğru değerlendirebilmek için önce Osmanlı Devleti'nin genel ilköğretim politikası ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin taşradaki uygulama koşullarını hatırlamak gerekir.

Bölgedeki ibtidai mekteplerin gelişimi, 1889'dan 1914'e kadar uzanan dönemde, yerel talepler, vilayet idaresinin çabaları ve merkezi otoritelerin kısıtlamaları arasında şekillenmiştir. Bu makale, Genç Sancağı'nda ibtidai mekteplerin kuruluş ve gelişim sürecini, Arduşin, Valir, Mizak, Tiyakar, Çölik ve Pasor gibi mektepler özelinde inceleyerek, Osmanlı taşrasında eğitimde modernleşmenin dinamiklerini, karşılaşılan sorunları ve yerel halkın bu sürece katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, müfredatın modernleşme eğilimlerini, kız ve gayrimüslim öğrencilerin eğitime katılımını, muallimlerin ekonomik zorluklarını ve altyapı eksikliklerini arşiv belgelerine dayandırarak analiz ederken, Osmanlı eğitim sisteminin taşradaki yansımalarını ve modernleşme sürecindeki çelişkilerini değerlendirmektedir.

1. Osmanlı Devleti'nde İbtidai Mekteplerin Yaygınlaşması

Osmanlı Devleti'nde modernleşme süreci, III. Selim döneminde (1789-1808) başlatılan yenileşme çabalarıyla başlamış; II. Mahmud (1808-1839) ve özellikle Tanzimat (1839-1876) yıllarında hız kazanmış, II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) ise en geniş ve sistemli uygulamalarına ulaşmıştır. Askeri, idari, hukuki, bayındırlık ve eğitim alanlarında gerçekleştirilen bu köklü dönüşümler, imparatorluğun hem merkezini hem taşrasını yeniden yapılandırmayı hedeflemiştir.¹ Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde ortaöğretim seviyesinde eğitim-öğretim alanında modernleşme çalışmaları rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla başlamıştır. Ne var ki, ortaokul seviyesinde eğitim vermesi hedeflenen rüşdiyelere okuma-yazma bilmeyen talebelerin kabul edilmesi ve bu öğrencilerin arzulan seviyenin çok altında olduğunun anlaşılması üzerine, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıbyan mekteplerinin nitelik ve nicelik bakımından geliştirilmesi yönünde kararlar alınmıştır. Alınan bu kararların uygulanması sırasında ise çeşitli sorunlarla karşılaşıldığı görülmektedir. İlk engel, sıbyan mekteplerinin Şeyhülislam'lık ile Evkaf Nezareti'nin nüfuzu altında bulunması nedeniyle, bu alanda yenilik yapmanın güçlüğüdür. İkinci zorluk, bu mekteplerin çoğunun harap bir durumda olmasıdır. Üçüncü ve belki de en belirleyici sorun, sıbyan mekteplerinin Tanzimat sonrası modern eğitim anlayışıyla pedagojik olarak uyumsuz hale gelmesiydi. Geleneksel sıbyan eğitiminin temel amacı Kur'ân'ın doğru telaffuzla ezberlenmesi ve hatim indirilmesi iken, modern ibtidai mekteplerde okuma-yazma becerisi en temel hedef kabul edilmişti. Bu iki sistemin hedef ve yöntemleri temelden farklı olduğundan, sıbyan mezunlarının harekesiz metinleri akıcı biçimde okuyamaması, Tanzimat ve sonrası ıslahatçı elitler tarafından ciddi bir eksiklik sayılmış; bu durum da sıbyan mekteplerinin yerine Batı

¹ Emel Poyraz, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 97/193 (Temmuz-Ağustos 2011), 118.

modeline dayalı ibtidai mekteplerin kurulmasını meşrulaştıran temel gerekçelerden biri olmuştur.² Ayrıca, bu okulların düzenli bir mali kaynağa sahip olmaması da finansal açıdan ciddi sıkıntılar yaşanmasına yol açmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra ilköğretim alanında köklü değişikliklere gitmiştir. Bu kapsamda, sıbyan mekteplerinin dışında "ibtidai" adı verilen yeni okulların açılmasına karar verilmiştir. Bunun yanı sıra, mümkün olduğu takdirde sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve şartların elverişli olduğu yerlerde bu mekteplerin ibtidai mekteplerine dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır.³

1869 tarihli Nizamnameyle Osmanlı Devleti'nde ilkokulların devlet eliyle kurulması süreci başlamıştır.⁴ Her mahallede en az bir okulun bulunması ve çocukların bu okullara devam etmesi zorunlu kılınmıştır. Yeni açılan bu ilkokullar, sıbyan mekteplerinden farklı bir yapıya sahip olup burada okutulacak dersler *elif-ba, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ahlak, ilmihal, yazı, hesap, tarih, coğrafya ve malumat-ı nafia* olarak belirlenmiştir. Bu derslerin dönemin modern eğitim anlayışına uygun olarak yeni usullerle öğretiliceği de nizamnamede ifade edilmiştir.⁵

1869 Nizamnamesi'nin tüm ülkede uygulanmaya başladığını söylemek doğru olmayacaktır. Zira, nizamnamenin kanunlaşarak uygulanmaya başlaması 1870 yılını bulmuş, İstanbul dışındaki vilayetlere yayılması ise daha uzun bir zaman almıştır.⁶ Nizamname'ye göre sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi veya "ibtidai" adıyla yeni usulde eğitim veren okulların açılması için ilk ciddi teşebbüs 1870 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu girişim, yalnızca İstanbul'u değil tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde planlanmıştır.⁷

Bir bölgede ibtidai mektebi açılabilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Öncelikle, okul binasının, ders araç ve gereçlerinin, muallimin kalacağı yerin ve okulda görev alacak hizmetlilerin maaşlarının temin edilmesi şart koşulmuştur. Ayrıca, okul açılacak yerde en az 40 öğrencinin bulunması kuralı getirilmiştir. Ancak, öğrenci sayısı bu sayının altında kalırsa, bu tür yerlerde imamlar muallim olarak görevlendirilmiştir.⁸ Nizamnameye göre masrafların üçte birinin devlet bütçesinden, üçte ikisinin ise vakıf gelirleri, cizye, yerel halk katkısı ve belediye vergileriyle karşılanması şeklinde düzenlenmiştir. Bu model, teoride merkez-taşra iş birliğini hedeflerken, uygulamada vakıf gelirlerinin zayıf olduğu veya hiç bulunmadığı bölgelerde büyük bir yükü yerel halkın ve idarecilerin sırtına yüklemiştir.⁹ Sonuç olarak bu şartlar doğrultusunda, yeni usul eğitim programı ilk olarak 1873 yılında İstanbul'da, Nuruosmaniye Camisi'ndeki kârgir bir binada açılan ibtidai mektebiyle uygulanmaya başlanmıştır. Daha sonra, bu tür okullar taşrada da yaygınlık kazanmıştır.¹⁰

Nizamnamenin 11. maddesi kız çocuklarının eğitimi için açıklık getirmiştir: Her mahallede 50 kız çocuğu bulunması halinde kızlara mahsus ayrı ibtidai mektep açılması zorunlu kılınmış; kız çocuğu sayısı bu rakama ulaşamıyorsa veya ayrı okul açamıyorsa, kızların erkek okullarına ancak

² Gülmisal Emiroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Layihalar (1876-1908)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 8, (2002): 174-175; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 383-384; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 66-81; Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 31; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 145-168.

³ Ahmet Nalci, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, (Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 145-146; Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim*, 113.

⁴ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 161.

⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 63.

⁶ Gülşen İstek, *İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da Eğitim ve Osmanlı Sistemi ile Mukayesesi (1774-1824)*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 429.

⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 64.

⁸ Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim*, 233-234.

⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)* (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 160-164.

¹⁰ Ali Naci Özyalvaç, *Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul'unda Suriçi Sıbyan Mektepleri*, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 24.

“ayrı tarafta ve ayrı sırada” oturmaları şartıyla geçici olarak kabul edilebileceği hükme bağlanmıştır. 1892’de yayınlanan İlköğretim Talimatnamesi bu kuralı sıkılaştırmış ve bir mahallede hem kız hem erkek ibtidai mektebi bulunmasına rağmen çocukların aynı okula devam etmesini yasaklamıştır. Böylece karma eğitim resmi olarak yasaklanmış; kız çocuklarının eğitimi ancak ayrı okul açılmasıyla mümkün hale getirilmiştir.¹¹ Bu düzenlemeler İstanbul ve büyük vilayetlerde kısmen uygulanabilirken, taşrada kronik sorunlara yol açmıştır. Finansman yükünün büyük kısmı halka bırakılması yoksul sancaklarda okul açılışını yavaşlatmış; düşük ve düzensiz muallim maaşları ise nitelikli öğretmen teminini imkânsız kılmıştır. Bu koşullarda Nizamname’nin öngördüğü model fiilen uygulanamaz duruma gelmiş; eğitim reformları merkezin iyi niyetli talimatlarıyla taşranın mali ve idari gerçekliği arasında sıkışıp kalmıştır.

Ayrıca kız çocuklarının eğitim açısından, Tanzimat ve sonrası aydınları, toplumun geri kalmışlığının temel sebeplerinden birini kadınların cehaleti olarak görmüş; sağlıklı, ahlaklı ve müreffeh bir neslin ancak iyi eğitilmiş anneler tarafından yetiştirilebileceğine inanmıştır. Bu bağlamda kadının eğitimi, öncelikle iyi eş ve iyi anne rolünü daha etkin şekilde yerine getirebilmesi, böylece gelecek nesillerin ahlak, sağlık ve vatanperverlik yönünden güçlendirilmesi amacıyla teşvik edilmiştir.¹²

2. Genç Sancağı İbtidai Mekteplerinin Yaygınlaşması

622

19. yüzyılın sonlarında Genç Sancağı’nda eğitim altyapısının yetersizliği ortaya çıkmış ve 1899 yılına kadar sancakta ibtidai mektep bulunmamıştır. Bitlis Vilayeti’nin Maarif Nezareti’ne yazdığı arizada bölgenin genel durumu aktarılmış ve bu eksiklik vurgulanmıştır. Arizada, Genç Sancağı merkezi olan Arduşin’de ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin olmadığı, rüşdiye mektebine ihtiyaç olduğu dile getirilmiş ve yaklaşık 20 öğrenciyle sınırlı fayda sağlayan Çapakçur’daki rüşdiye mektebinin Arduşin’e nakledilmesi teklif edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti, Arduşin’de yeni bir rüşdiye kurulsaydı yeterli ilim ve fen tahsili yapmış öğrenci bulunamayacağından öncelikle bir ibtidai mektep kurulması gerekli ve uygun görülmüştür.¹³

Belgenin devamında, vilayetin tüm bölgelerinde eğitime ihtiyaç duyulmakla birlikte, Mutki kazası halkının cehalet ve vahşet durumunun diğer bölgelere kıyasla daha yoğun olduğu belirtilmiştir. Bu kazada medrese ve mektep gibi eğitim kurumlarının bulunmaması, halkın cehalet ve maarifsizlikten kaynaklanan sorunlarını artırmış; hükümetin yerel reformlar için aldığı tedbirler ve kurduğu tesisler ise halkın geri kalmışlığı nedeniyle etkisiz kalmıştır. Bu sorunların çözümü ise ibtidai mekteplerin kurulmasına bağlanmıştır. Ancak farklı kabileler arasındaki çekişmeler ve coğrafi uzaklıklar çocukların bir arada eğitim görmesini engellemiştir. Bu engelin aşılması için altı ibtidai mektebin kurulması zorunlu görülmüş; fakat Genç ve Mutki’de vakıf gelirlerinin olmaması ve halkın yoksulluğu nedeniyle muallim maaşlarının maarif yardımlarından karşılanması kararlaştırılmıştır. Arduşin ve Mutki’de açılacak yedi ibtidai mektep için muallimlere aylık 200 kuruş maaş tahsis edilmesi uygun bulunmuş; bu okulların açılmasının reformların uygulanması, düzen ve güvenliğin artırılması açısından önemli faydalar sağlayacağı değerlendirilerek gerekli mekteplerin kurulması talep edilmiştir.¹⁴

1893 yılında Genç Sancağı’nda eğitim altyapısının eksikliği, bölgesel düzeyde daha geniş bir perspektifte ele alınmıştır. Bitlis Maarif Müdürü vekili Muhasebe Memuru Osman Nuri Efendi

¹¹ Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde İstanbul’daki Resmi Kız Okullarının Teftişi”, *Tarihin Engin Sularında*, Prof. Dr. Vahdettin Engin’e Armağan, ed. Arif Kolay ve Ahmet Vurgun (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 273-324.

¹² Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 1-18.

¹³ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Umumi [Y.PRK.UM], No. 16, Gömlek No. 114.

¹⁴ BOA, Y.PRK.UM, No. 16, Gömlek No. 114.

tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilmiş olan yazıda, Malazgirt, Siirt, Muş ve Genç sancaklarına bağlı toplam 1502 karyeden yalnızca 120'sinde okul bulunduğu bildirilmiştir. Yazının devamında, Malazgirt'te 314 karyeden 50'sinde, Muş'ta 317 karyeden 45'inde, Siirt'te 470 karyeden 5'inde ve Genç Sancağı'nda 391 karyeden 20'sinde, toplam 120 karyede sıbyan mektebi bulunduğu, geriye kalan 1382 Müslüman karyenin ise okulsuz olduğu, ilgili mahallerden alınan telgraf üzerine arz edildiği açıklanmıştır.¹⁵ Sancaktaki okullaşma oranının oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır.

1898 yılında eğitimdeki eksikliklerin giderilmesi için vilayet düzeyinde daha sistemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Bitlis Valisi maarifin ilerlemesi ve geliştirilmesi için talimat vermiş; talimat gereğince öğrenim çağındaki Müslüman ve gayrimüslim çocukların isimleri, yaşları ve velilerinin isimlerini içeren bir defterin düzenlenip gönderilmesi emredilmiştir. Çapakçur kazası kaymakam vekillikinden gelen cevapta, kaza merkezi kasaba ve bağlı karyelerde ne rüşdiye ne de ibtidai mektep bulunduğu belirtilmiştir. Yazının devamında, özellikle "halkının büyük kısmı cehalet içinde kalmış" vurgusuyla maarifin liva için diğer livalardan daha elzem olduğu iletilmiş; söz konusu kazaların halkının genellikle Kürt aşiretlerinden oluştuğu ve mekteplere duyulan ihtiyacın yüksek olduğu ifade edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti bu sorumluluğun halkta olduğunu bildirmiştir.¹⁶

Maarif Nezareti, Çapakçur ve Kulb kazaları merkezlerinde ibtidai mektep bulunmamasına rağmen, şimdilik rüşdiye mektebi açılmasına gerek olmadığını, ibtidai mekteplerin inşa ve açılmasının ise nizam göre halkın sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca diğer vilayetlerde memurların teşvikleriyle çok sayıda ibtidai kurulduğu, bu nedenle benzer şekilde hareket edilerek mahallinde ibtidai mekteplerin kurulmasına çaba gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁷ Devletin merkezîyetçi eğitim politikaları, taşradaki eğitimin gelişmesi için yerel halka finansal sorumluluk yüklemiştir. Ancak Genç Sancağı gibi ekonomik olarak dezavantajlı bölgelerde bu yaklaşımın uygulanmasında zorluklar yaşanmıştır.

Yerel idareciler, merkezi otoritelerin bu yaklaşımına karşı ısrarcı olmuşlardır. Kulb ve Çapakçur gibi halkı genellikle Kürtlerden oluşan ve henüz maarifin nimetlerinden faydalanmamış bir bölgenin halkını teşviklerle maarifin ilerlemesine yönlendirmenin ne kadar zor olduğunu da vurgulamıştır. Bu nedenle, hükümetin her türlü himaye ve desteğiyle bu bölgelerin halkının mekteplerin açılmasına ve masraflarının karşılanmasına katkı sağlaması gerektiği, aksi takdirde maariften mahrumiyetin devam edeceği belirtilmiştir. Kulb kazasının yıllık maarif hissesinden, kanunen mahalline ait olan miktarın en az üçte birinin maarif işlerine ayrılmasıyla her iki kazada birer ibtidai kurulması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸ Ancak Maarif Nezareti, devletin içinde bulunduğu finansal zorluklar nedeniyle bu talebe olumlu yanıt vermemiştir.¹⁹

1903 yılına gelindiğinde, Genç Sancağı'nda ibtidai mekteplerin sayısı artmış, ancak bu okulların yerleşim yerlerine uygunluğu tartışma konusu olmuştur. Kulb kazasına bağlı Hiyan nahiyesi merkezi Fırkı karyesi ile Kulb'a bağlı Diyet, Pasor, Bahamdan, Benakis, Dahlek ve Melikan karyelerinde birer ibtidai mektep bulunduğu tespit edilmiştir. 2 Eylül 1903 tarihinde Bitlis vali vekili defterdar tarafından Maarif Nezaretine yazılan yazıda, bu okulların yerlerinin değiştirilmesi talep edilmiştir. Fırkı karyesinin tamamen gayrimüslim nüfustan oluşması nedeniyle buradaki ibtidai mektebin başka bir mahalleye, Diyet karyesi okulunun kaza merkezi Pasor veya Bahamdan karyesine, Benakis ve Dahlek karyesi okullarının ise çevredeki dört-beş

¹⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 258, Gömlek No. 1.

¹⁶ BOA, MF.MKT, No. 401, Gömlek No. 58.

¹⁷ BOA, MF.MKT, No. 401, Gömlek No. 58.

¹⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 401, Gömlek No. 54.

¹⁹ BOA, MF.MKT, No. 401, Gömlek No. 54.

karyeye 15-20 dakika mesafede bulunan Melikan karyesine nakledilmesi, daha fazla fayda sağlayacağı gerekçesiyle önerilmiştir. Yerel görüş, maarif müdürlüğüne ve vilayet meclisine sunulmuş ve 3 Ekim 1903 tarihinde ibtidai idaresi okulların nakline karar vermiştir.²⁰ Okulların coğrafi olarak daha erişilebilir bölgelere taşınması, eğitim hizmetlerinin yerel halkın ihtiyaçlarına göre şekillendiğini göstermektedir. Ancak demografik yapılar eğitim planlamasında belirleyici bir rol oynamıştır.

1905 yılında Genç Sancağı'ndaki ibtidai mekteplerin gelişimi, Bitlis vilayeti maarif dairesinin o yıla ait bütçe defteriyle belgelenmiştir. Bu deftere göre vilayet genelinde 41 karye ve 30 nahiye ibtidaisi kurulmuş, Mutki kazasında ise 8 ibtidai teşkil edilmiştir. Ancak 5 nahiye ve 7 karye ibtidaisinin henüz açılmadığı; buna rağmen yaklaşık 90 ibtidainin büyük kısmında eğitimin sürdürüldüğü belirtilmiştir. Okullardaki muallim ihtiyacına rağmen yetkin muallimler yüksek maaş beklentileri nedeniyle 100 kuruşa bulunamamıştır. Muallim maaşına zam yapılması önerilmiş olmakla birlikte bu zam mümkün görülmemiştir. Fakat Arduşin ve Çapakçur kazaları ibtidai mekteplerine istenen 130 kuruş muallim maaşı ve 100 kuruş masraf, vilayette henüz açılmamış 7 ibtidai tahsisatından ikisinin bu ibtidailere nakledilmesi suretiyle karşılanması uygun bulunmuştur.²¹

1910 yılında, eğitim altyapısını genişletme çabaları, yatılı okullar gibi daha kapsamlı çözümlerle desteklenmeye çalışılmıştır. 25 Ocak 1910 tarihli Maarif Nezareti'nin Genç Mutasarrıflığı'na yazdığı yazıya göre, Genç Sancağı'nda her on beş karyeden birinde yatılı ibtidai mektebi kurulması için halktan ne kadar yardım toplanabileceği, okulların nerelere yapılacağı ve ne kadar okula ihtiyaç duyulduğu sorulmuştur. Yazıda, hükümetin bir miktar mali destek sağlayacağı, ancak kalan miktarın halk tarafından karşılanması gerektiği belirtilmiştir.²²

1910 yılında yerel halkın eğitim talepleri, daha kapsamlı ve vizyoner önerilerle kendini göstermiştir. Genç Sancağı'na bağlı Kulb kazası halkından Hacı Şeyh Mehmed Emin ve arkadaşları, Kulb kazasında bir ibtidai, rüştiye ve sanayi okulu kurulması için bir dilekçe kaleme almışlardır. Dâhiliye Nezareti tarafından Maarif Nezareti'ne iletilen bu dilekçe, Kulb'un belirtilen tarihteki toplumsal ve ekonomik durumuna dair ayrıntılı bilgilere de yer vermiştir. Dilekçede, meşrutiyetle baskıcı idarenin kalktığı belirtilmiş; geriye kalan iki büyük sorun olarak güvenlik eksikliği ile "cehalet hastalığı" gösterilmiştir. Devamında, mevcut gündüzlü ibtidai mektepler sert bir dille eleştirilmiş; dil problemi, kısa ders süresi, çocukların eve dönünce öğrendiklerini unutması ve rüşdiye eksikliği gibi nedenlerle 15 yıldır açılan okulun bir satır yazı yazdıracak seviyeye bile ulaşamadığı vurgulanmıştır. Çözüm olarak kaza merkezinde yatılı bir ibtidai, rüşdiye, sanayi okulu ve 50 yataklı hastanenin kurulması önerilmiş; okullara "medrese", muallimlere "müderris" unvanı verilmesi istenerek halkın geleneksel saygısını kazanma kaygısı dile getirilmiş; kız-erkek bütün çocukların parasız yatılı okutulması, sağlık hizmetlerinin entegre edilmesi talep edilmiştir. Masrafların karşılanması için halkın %5 ek vergi ve memurların maaşlarından %5 kesintiye hazır olduklarını beyan etmiştir. Ayrıca dilekçede, ibtidai eğitiminin gündüzlü okullara bağlı kaldıkça, her karyede hatta her hanede bir ibtidai ve rüştiye kurulsan bile, eğitim ışığı Kürdistan'da kolayca ve istenen hızla yayılamayacağı ifade edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti tarafından verilen cevabi yazıda, devletin bu konuda böyle bir vergi koyamayacağını belirtmiştir. Bununla birlikte, halkın kendi rızasıyla söz konusu vergileri eğitim işlerine tahsis

²⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 752, Gömlek No. 68.

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 863, Gömlek No. 7.

²² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 1146, Gömlek No. 46.

etmesi hâlinde bu fedakârlığın kabul edilebileceği belirtilmiş; böyle bir karar alınması durumunda sürecin aşama aşama takip edilerek Nezaret'e düzenli bilgi verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.²³

Kulb'un toplumsal ve ekonomik durumunu ayrıntılı bir şekilde ele alan bu dilekçe, eğitim ve sağlık hizmetlerinin entegre bir şekilde geliştirilmesi gerektiğini vurgulayan vizyoner bir öneri sunmuştur. Dilekçe, yerel halkın eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlere yönelik bütüncül bir vizyon geliştirdiğini ve Meşrutiyet sonrası dönemde toplumsal reform taleplerinin daha organize bir şekilde ifade edildiğini ortaya koymaktadır.

1910 yılında, eğitim sisteminin geliştirilmesi amacıyla rüşdiye okulları gündeme gelmiştir. Bitlis Maarif Müdürü İbrahim Efendi, Sason, Bulanık, Varto, Malazgirt, Kulb, Çapakçur, Garzan ve Mutki kazalarında rüşdiye açılması için emir verildiğini bildirmiştir. Ancak, bu okullar için ayrılan tahsisatın, öncelikle ibtidai mekteplerindeki eksikliklerin giderilmesi ve muallim sayısının artırılması için kullanılmasının daha faydalı olacağı yönündeki görüşünü Maarif Nezaretine iletmıştır.²⁴ Bu yaklaşımın doğru bir yaklaşım olduğu ortadadır. Çünkü eğitimde öncelikle temel eğitimin ele alınması gerekmektedir. Genç Sancağı gibi bölgelerde rüşdiye düzeyine geçişten önce ibtidai mekteplerin sağlam bir temel oluşturması ve daha sonra rüşdiye okullarına devam etmesi gerektiği açıktır.

Muallim kalitesinin artırılması, Genç Sancağı'nda ibtidai mekteplerin gelişimi için kritik bir adım olarak öne çıkmıştır. Bitlis Maarif Müdürü, vilayet dahilinde açılacak ibtidai mekteplerine Darümuallimin mezunu muallimlerin atanması ve tahsis edilen maaş miktarları üzerine 21 Nisan 1912 tarihinde bir rapor düzenlemiş ve Maarif Nezaretine göndermiştir. Raporda, vilayet genelinde açılan ibtidai mekteplerin fiziki durumunun son derece yetersiz olduğu, çoğunun "sıradan birer evden ibaret" bulunduğu ve atanan muallimlerin büyük kısmının eski karye hocası ya da mahalle mektebi muallimlerinden olduğu vurgulanmıştır. Genç livası özellikle belirtilerek, merkez ve Kulb kazası dışında kayda değer okul bulunmadığı, 300 kuruş gibi görece yüksek maaş ilanına rağmen nitelikli muallim bulunamadığı ve dört okulun hâlâ muallimsiz kaldığı belirtilmiştir. Raporda dikkat çeken husus ise şudur: 100-200 kuruş maaş alan bir muallimden öğrencilerin yeterince faydalanamayacağı düşünülmüştür. Bunun üzerine Darümuallimin mezunları için en az 400 kuruş (muallim-i evvel) ve 250 kuruş (muavin) maaş talep edilmiş, aksi takdirde mezunların bölgeye hiç gelmeyeceği uyarısı yapılmıştır.²⁵ Nitekim, Genç Sancağı'nda eğitim altyapısının yalnızca fiziki değil, aynı zamanda insan kaynağı açısından da kronik bir sorun olduğu ortadadır. Merkezin taşraya "okul açın" talimatı vermesine rağmen düşük maaş politikası nedeniyle nitelikli öğretmen temin edilememesi, açılan okulların büyük ölçüde kâğıt üzerinde kalmasına neden olmuştur. 300 kuruş maaşın bile cazip görülmemesi, bölgenin hem coğrafi hem ekonomik olarak ne kadar dezavantajlı olduğunu ve merkezî eğitim politikalarının bu tür aşiret sancaklarında fiilen uygulanamaz hale geldiğini göstermektedir.

1912 yılına gelindiğinde, Genç Sancağı'nda ibtidai mekteplerin sayısı, yerel taleplerin etkisiyle artmaya devam etmiştir. Bu tarihten önce Genç Sancağı'nda 25 ibtidai mektebinin açılmasına karar verilmiştir. Genç'e bağlı mutasarrıflıklardan bildirildiğine göre; Valir nahiyesi, Darahin, Şin ve Çapakçur kazasının Medrek ve Musyan karyelerinde beş okul ile Kulb kazasının Çakı, Yanakı ve Reşken karyelerinde sekiz okulun inşaatının tamamlandığı, aynı kazanın Katikan karyesinde bir okulun inşasının devam ettiği ve Çapakçur'un Koran nahiyesi ile Hatgün, Alya, Mizan nahiyesi ve diğer bölgelerde inşaatlara başlanmıştır. Aynı yazısında Bitlis Maarif Müdürü,

²³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezaretî İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 319, Gömlek No. 85.

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezaretî İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 394, Gömlek No. 51.

²⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezaretî İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 374, Gömlek No. 14.

Bitlis Darümuallimin'den bu yıl 17 kişinin mezun olacağını bildirmiştir. Genç livası dahilinde açılması kararlaştırılan 9 ibtidai mektebinin ödeneğinin olmadığını, daha önce bahsedilen 30.000 kuruşluk ödenekten kesilmek üzere, bu mezunlardan 9 kişinin aylık 300 kuruş maaşla atanması ve görevlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁶

1914'te eğitimde kız çocuklarına mahsus okul açılması da Genç Sancağı'nda gündeme gelmiştir. Arşiv kayıtları ve cetvellerden anlaşıldığı üzere Genç Sancağı'nda açılmış olan ibtidai mekteplerinde erkek ve kız öğrenciler beraber eğitim almışlardır. Ancak, sadece Kulb kaza merkezinde kızlara mahsus olmak üzere bir kız inas ibtidai mektebi açılması planlanmıştır. Bu okula biri 200 kuruş, diğeri 300 kuruş maaşla iki muallimenin istihdam edilmesi uygun görülmüştür. Ancak, gerekli niteliklere sahip muallimelerin vilayet dahilinde bulunmaması nedeniyle bu okulun açılması mümkün olmamış ve gelecekte de bu şekilde açılmasının mümkün olmayacağı anlaşılmıştır.²⁷ Kulb'da kızlara mahsus bir inas ibtidai açma girişimi nitelikli muallime bulunamaması sebebiyle gerçekleşmemiştir.

2.1. Arduşin İbtidai Mektebi

Arduşin, Genç Sancağı'na bağlı bir karye statüsündeyken, 1887 yılında Genç Sancağı'nın hükümet merkezinin buraya taşınmasıyla sancak merkezi haline gelmiştir.²⁸ Bu değişiklik, Arduşin'in idari ve sosyal önemini artırarak, eğitim gibi temel hizmetlerin geliştirilmesi için bir zemin hazırlamış ve bölgenin modernleşme sürecinde stratejik bir konuma yükselmesini sağlamıştır. Bu kapsamda, bir ibtidai mektebi açılması çalışmaları başlatılmış ve hükümetin izniyle, ahalinin yardımıyla Genç Sancağı merkezinde bir okul binası inşa edilmiştir. Okul binası, camiye iltisaklı olacak şekilde tasarlanmış ve inşa edilmiştir.²⁹ Açılan bu mektebe, Sultan II. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Burhaneddin'e ithafen "Burhaniye" adı verilmiştir.³⁰ Ayrıca, II. Abdülhamid tarafından mektebe 50 adet Kur'an-ı Kerim ve 50 adet ilmihal hediye edilmiştir.³¹ Mektebin açılması ve padişahın doğrudan katkısı, Osmanlı Devleti'nin maarif politikalarında sembolik ve maddi destek yoluyla taşıyıcı merkeze bağlama amacını yansıtmaktadır.

Mektebin eğitim faaliyetleri, muallim atamalarıyla somutlaşmaya başlamıştır. 1893 yılında, Abdulkadir Efendi'nin 100 kuruş maaşla muallim olarak görev yaptığı belgelenmiştir.³² 1900 yılında, maaşın 130 kuruşa çıkarıldığı tespit edilmiştir.³³ Mektebin 1901 hülasa devam cetvelinde Ali Efendi'nin görevde olduğu belirtilmiştir.³⁴ Aynı yıla ait başka bir cetvelde ise mektep muallimi Mehmed Şerif Efendi olarak açıklanmıştır. Ayrıca, bu dönemde mektebin öğrenci sayısının 21 olduğu, altı öğrencinin mektebi terk ettiği ve 15 öğrencinin eğitime yeniden başladığı bildirilmiştir.³⁵

Mektebin müfredatı ve öğrenci performansı, 1902 yılına ait imtihan cetvelleriyle daha ayrıntılı bir şekilde belgelenmiştir. Birinci sınıfta Kur'an-ı Kerim ve Elifba dersleri verilmiş, katılım oranı düşük bir seviyede kalmıştır. İkinci sınıfta Kur'an-ı Kerim, Hesap ve Hüsn-i Hat derslerinde daha iyi performans gözlenirken, üçüncü sınıfta Kur'an-ı Kerim ve Tecvid derslerinde yüksek

²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 396, Gömlek No. 29.

²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 494, Gömlek No. 70.

²⁸ BOA, ŞD, No. 1877, Gömlek No. 16.

²⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye [İ.DH], No. 1248, Gömlek No. 97802.

³⁰ Fırat Atan, *Osmanlı Devleti İdari Yapılanmasında Genç Sancağı (XV-XIX. Yüzyıl)*, (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 149.

³¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti [ML.EEM], No. 147, Gömlek No. 5.

³² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 165, Gömlek No. 10.

³³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 519, Gömlek No. 50.

³⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 128, Gömlek No. 60; No. 117, Gömlek No. 109; Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1318/1900, Def'a 4, Matbaa-i Âmire, 226.

³⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 117, Gömlek No. 101.

notlar alınmış, ancak katılım oranı %50'de kalmıştır. Birinci sınıfta dokuz öğrenciden beşi, ikinci sınıfta 12 öğrenciden dokuzu ve üçüncü sınıfta ise dört öğrenciden sadece ikisi imtihana katılmıştır. Toplamda 24 öğrenci kayıtlı olup, kız öğrenciler ve Ermeni öğrenciler de eğitim almış, ancak kızların müfredatı sınırlı kalmış, Ermeni öğrenciler ise dini derslerden muaf tutulmuştur.³⁶ Mektebin karma öğrenci yapısına sahip olduğu ve müfredatın dini dersler ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kız ve gayrimüslim öğrencilerin eğitime katılımının Osmanlı'da kapsayıcılık çabalarını göstermesi açısından önemlidir.

Mektebin eğitim kadrosu ve öğrenci durumu, 1904-1905 yıllarında daha düzenli bir şekilde belgelenmiştir. Bu dönemde muallimin Mehmed Fehmi Efendi olduğu açıklanmıştır.³⁷ 1904 yılında öğrenci sayısı 40 olarak kaydedilmiş, 1905 yılı Eylül, Teşrinievvel ve Teşrinisani aylarında 31, Kanunievvel, Kanunisani ve Şubat aylarında ise 33 olarak raporlanmıştır.³⁸ Öğrenci sayısındaki dalgalanmalar ve düzenli raporlama, mektepteki eğitim süreçlerinin daha sistematik bir şekilde izlenmeye başladığını göstermektedir.

Müfredatın modernleşme yönünde değişmesi, 1908-1909 yıllarında belirginleşmiştir. Birinci sınıfta Eczay-ı Şerif, Ulum-u Diniye, Hesap, Kırâat, Hüsn-i Hat ve İmla dersleri; ikinci sınıfta ise Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Tarih-i İslam, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Kırâat, Hesap, Hüsn-i Hat ve İmla dersleri okutulmuştur.³⁹ İmtihan cetveline göre, 21 öğrencinin tamamı imtihana katılmıştır. Kız öğrencilerin ve Ermeni öğrencilerin durumu aynen devam etmiştir.⁴⁰ Müfredatın Coğrafya, Tarih-i Osmani ve Malumat-ı Medeniye gibi derslerle genişlemesi, II. Meşrutiyet sonrası eğitimde modernleşme eğilimlerini yansıtmaktadır.

Müfredat ve öğrenci performansı, 1911 yılında daha da gelişmiştir. Birinci sınıfta Hesap, Hüsn-i Hat, Tarih-i İslam, İlmihal, Kırâat, İmla ve Hüsn-i Ahlak; ikinci sınıfta Hesap, Hüsn-i Hat, Tarih-i İslam, Tecvid, Coğrafya, Kırâat, İmla ve Hüsn-i Ahlak; üçüncü sınıfta ise Hesap, Hüsn-i Hat, Kırâat, İlmihal, Coğrafya, Kırâat, İmla, Küçük Nahv-i Osmani, Türkçe Sarf ve Nahiv, Malumat-ı Medeniye ve Hüsn-i Ahlak dersleri okutulmuştur.⁴¹ Müfredatın daha geniş ve modern derslerle zenginleşmesi, mektebin eğitim kalitesinde belirgin bir iyileşme sağladığını göstermektedir.

2.2. Valir İbtidai Mektebi

Valir İbtidai Mektebi, Genç Sancağı'na bağlı Valir Nahiyesi'nde 1899 yılında açılmıştır. Mektebe, padişahın adıyla anılan "Hamidiye" unvanı verilmiştir. Açılış yılında, İlyas Fehmi Efendi mahallinde seçilerek 7 Mart 1899 tarihinde muallim olarak görevine başlamıştır.⁴²

Mektebin öğrenci sayısı, 1901-1902 yıllarına ait hülâsa devam cetvellerinde detaylı bir şekilde belgelenmiştir. 1901 yılına ait Eylül, Teşrinievvel ve Teşrinisani aylarında öğrenci sayısı sırasıyla 29, 31 ve 32 olarak raporlanmıştır. 1902 yılına ait Kanunievvel, Kanunisani ve Şubat aylarında ise öğrenci sayısı sırasıyla 32, 31 ve 29 olarak kaydedilmiştir.⁴³

Genç Sancağı'nda Valir ve çevre karyelerdeki ibtidai mekteplerin işleyişi, muallim maaşlarının ödenmemesi nedeniyle ciddi bir tehdit altına girmiştir. Genç Mutasarrıflığı, 31

³⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 123, Gömlek No. 30; No. 151, Gömlek No. 45.

³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 162, Gömlek No. 1; No. 173, Gömlek No. 76; No. 928, Gömlek No. 15.

³⁸ BOA, MF.İBT, No. 162, Gömlek No. 1; No. 173, Gömlek No. 76.

³⁹ BOA, MF.İBT, No. 151, Gömlek No. 45; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 282, Gömlek No. 72.

⁴⁰ BOA, MF.İBT, No. 282, Gömlek No. 72.

⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 497, Gömlek No. 69.

⁴² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 470, Gömlek No. 22.

⁴³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 117, Gömlek No. 102; No. 115, Gömlek No. 58.

Ağustos 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda, bu okulların durumunu detaylı bir şekilde bildirmiştir. Yazıda, merkez liva ile Valir, Becyar, Dilayet ve Bahamdan karyelerinde açılan beş ibtidai mektebin muallim maaşlarının düzenli ödenmediğini Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Vilayet maarif müdürlüğünden gelen bilgiye göre maaş havaleleri gecikmiş, bu nedenle ibtidai muallimliğine rağbet kalmamış ve mevcut muallimler istifa tehdidinde bulunmuştur. Raporda özellikle Valir muallimi İlyas Fehmi Efendi örneği verilerek, 1901 senesi Mart ayından bu yana biriken maaşlarının ve 1900-1901 senelerindeki okul masrafları ile yakıt bedellerinin ödenmemesi nedeniyle büyük bir geçim sıkıntısı çektiği vurgulanmış ve tüm birikmiş maaşların acilen ödenmesi talep edilmiştir.⁴⁴ Sancakta ibtidai mekteplerindeki yapısal sorunun maaş ödemelerindeki düzensizlik olduğu söylenebilir. Merkezin taşraya okul açma iradesi göstermesine rağmen mali destekteki aksaklıklar, açılan okulların kısa sürede işlevsiz hale gelmesine ve gayretli muallimlerin dahi istifaya yönelmesine yol açtığını göstermektedir.

İlyas Fehmi Efendi, 7 Eylül 1902 tarihine kadar görevde kalmış, ancak uzun süre maaş alamaması nedeniyle ciddi bir ekonomik sıkıntı yaşadığını anlatan bir arzuhal kaleme almıştır. Arzuhalde, 1901 Mart ayından beri tam 18 aydır maaş alamadığını, okulun yakıt ve diğer masraflarını cebinden karşıladığını ve borçlandığını bildirmiştir. Diğer nahiyelerdeki muallimlerin 130 kuruş aldığı halde kendi maaşının 100 kuruşta kaldığını, buna rağmen öğrenci sayısının ve devamlılığın diğer okulların iki-üç katı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca dilekçesinde, eğer bu kez de birikmiş maaşları ve okulun iki senelik masraf bedeli ödenmezse, mecburen sahip olduğu birkaç parça araziye satarak okul masraflarını karşılamaya çalışacağını ve sonrasında görevini bırakarak maaşını temin etmek için başka bir bölgeye gitmek zorunda kalacağını belirtmiştir.⁴⁵ İlyas Fehmi Efendi'nin içinde bulunduğu bu zor durum, sancaktaki muallimlerin içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından kıymetlidir. Gayretli ve görece başarılı bir muallimin bile 18 ay maaşsız bırakılması, okulun işleyişini sürdürmek için kendi arazisini satmak zorunda kalması ve sonunda istifa etmek durumunda bulunması, merkezin taşraya "okul açın" talimatının fiilî uygulama sırasında nasıl bir mali krize dönüştüğünü gözler önüne sermektedir.

31 Ağustos 1902 tarihinde, İlyas Fehmi Efendi'nin biriken maaşlarına ilişkin beyan alınması için dilekçesi merkez liva rüşdiye muallim muavinliğine gönderilmiştir. Rüşdiye muallim muavini Dursun Efendi, İlyas Fehmi Efendi'nin geçen yıldan 12 ay ve bu yıldan 5 ay olmak üzere toplam 17 aylık maaşının biriktiğini, bu durumun defalarca maarif idaresine iletilmesine rağmen çözümsüz kaldığını bildirmiştir.⁴⁶ 3 Ekim 1902 tarihinde, Genç Mutasarrıflığı'nın yazısına cevaben Maarif Nezareti, muallim maaşlarının ve masrafların düzenli ödenmesi ile biriken ödemelerin yapılması talimatını vermiş ve İlyas Efendi'nin maaşının gecikme nedenine dair bilgi talep etmiştir.⁴⁷

Mektebin eğitim kalitesi ve öğrenci performansı, 1913 yılına ait imtihan cetveliyle daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Öğrencilerin sorumlu olduğu dersler: Elif-ba, Ecza-yı Şerif, İlm-i Hal, Hesab, Kırâat, İmla, Hüsn-i Hat, Hüsn-i Ahlak'tır.⁴⁸

Tablo 1: Genç Sancağı Valir Nahiyesi Mektebi İbtidainin Şakirdanının 1913 Senesi İmtihan Umumi Cetveli

Şakirdan İsmi	Şakirdanın Nereden Geldiği	Terfi Edip Etmediği
Mehmed Efendi	Varman karyesi	Terfi etmiştir
Süleyman Efendi	Sin Kar.	Terfi etmiştir
Ali Efendi	Sin	Terfi etmiştir

⁴⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 674, Gömlek No. 11.

⁴⁵ BOA, MF.MKT, No. 674, Gömlek No. 11.

⁴⁶ BOA, MF.MKT, No. 674, Gömlek No. 11.

⁴⁷ BOA, MF.MKT, No. 674, Gömlek No. 11.

⁴⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 503, Gömlek No. 5.

Süleyman Efendi	Hacan	Terfi etmemiştir
Mehmed Tayyib Ef.	Hodan	Terfi etmemiştir
Hasan Efendi	Sin	Terfi etmemiştir
Ahmed Efendi	Sin	Terfi etmemiştir
Abdülhamid Efendi	Yazan	Terfi etmemiştir
Hasan Efendi	Sin	Terfi etmemiştir
Ahmed Efendi	Sin	Terfi etmemiştir
Ali Efendi	Sin	Terfi etmemiştir
Şükrü Efendi	Sin	Terfi etmemiştir

Valir İbtidai Mektebi'nin müfredatının dini ve temel derslere odaklandığı, ancak düşük terfi oranları (12 öğrenciden yalnızca 3'ünün terfi etmesi) nedeniyle eğitimde istenilen seviyede olmadığını göstermektedir. Ayrıca 1914 yılına ait imtihan cetvelinde, Valir İbtidai Mektebi'nin müfredatının değişmediği, öğrenci sayısının 13 olduğu ve sınıfı geçen öğrenci sayısının 6 olarak kaydedildiği belirtilmiştir.⁴⁹ Valir'de öğretmenin maaşsız kalması gibi durumlar, aynı dönemde Mizak İbtidai Mektebi muallimi Tahir Efendi'nin istifasıyla bir kez daha tekrarlanmıştır.

2.3. Mizak İbtidai Mektebi

Mizak İbtidai Mektebi, açılış tarihi bilinmemekle birlikte Genç Sancağı'na bağlı Mizak Nahiyesi'nde açılmıştır. Mektebin faaliyetleri, 1902 yılına ait hülâsa devam cetvelinin Maarif Nezaretine gönderilmesiyle belgelenmiştir.⁵⁰ Mektebin muallim kadrosu ve idari süreçleri, 1904 yılında daha ayrıntılı bir şekilde belgelenmeye başlamıştır. 15 Ekim 1904 tarihinde, mektebin muallimi Tahir Efendi, icazet almak amacıyla yerine vekâleten Mehmed Emin Efendi'yi bırakarak Diyarbakır veya Palu'ya gitmek için altı ay süreyle izin talebinde bulunmuştur. Ancak, 19 Eylül 1904 tarihinde Sicil Şubesi, Tahir Efendi'nin Mizak Nahiyesi ibtidai mektebi muallimliğine atanmasına dair sicil kaydı bulunmadığını ve tercüme-i hal belgesinin de verilmediğini bildirerek, tercüme-i hal evrakının uygun şekilde alınarak onaylanması gerektiğini ifade etmiş ve yazıyı iade etmiştir.⁵¹

Maarif Nezareti, Sicil Şubesi'nin olumsuz görüşüne rağmen Tahir Efendi'ye izin vermiştir. Yazının devamında, Mehmed Emin Efendi'nin atanma ve göreve başlama tarihlerinin, ayrıca Tahir Efendi'nin hâlihazırda aldığı maaş miktarının bildirilmesi ve özgeçmiş evraklarıyla birlikte sunulması istenmiştir.⁵²

İzin talebinin hemen ardından Tahir Efendi, 14 Kasım 1904 tarihinde, aylık 100 kuruş maaşın geçimini sağlamaya yeterli olmadığı gerekçesiyle istifa etmiştir.⁵³ Tahir Efendi'nin istifasının ardından, mektebin muallimsiz kalmaması için hızlı bir şekilde yeni bir atama yapılmıştır. 28 Şubat 1905 tarihinde, maaşı maarif hissesinden karşılanmak üzere Abdurrahman Efendi muallim olarak tayin edilmiştir.⁵⁴ Muallim maaş sorunu ve istifalar sadece Valir ve Mizak'la sınırlı kalmamış; sancakta açılan diğer mekteplerde de öğretmen temini ve devamlılık en büyük sorunlardan biri olmuştur.

2.4. Tiyakar İbtidai Mektebi

Tiyakar İbtidai Mektebi, Genç Sancağı'na bağlı Kulb kazasının Tiyakar karyesinde açılmıştır. Mektebin kuruluş tarihi belirsiz olsa da, 1912 yılına ait imtihan cetveli, mektebin müfredatı ve

⁴⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 510, Gömlek No. 75.

⁵⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 131, Gömlek No. 27.

⁵¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 813, Gömlek No. 51.

⁵² BOA, MF.İBT, No. 813, Gömlek No. 51.

⁵³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 859, Gömlek No. 39.

⁵⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 949, Gömlek No. 3; No. 952, Gömlek No. 25.

öğrenci performansına dair önemli bilgiler sunmaktadır.⁵⁵ Bu mektep, özellikle karma öğrenci yapısıyla dikkat çekmektedir.

Mektebin eğitim faaliyetleri, 1912 yılına ait imtihan cetveliyle ayrıntılı bir şekilde belgelenmiştir. Cetvel, mektebin ikinci sınıf, birinci sınıf ve ihtiyat sınıfı öğrencilerinin performansını ve müfredatını ortaya koymaktadır. Tüm öğrenciler erkek olup, kız öğrenci bulunmamaktadır. Öğrencilerin çoğu Tiyakar karyesinden gelmekle birlikte, bazıları Kavkas ve Sup karyelerinden katılmıştır. Müfredat ve öğrenci performansı şu şekildedir: İkinci sınıfta sorumlu olunan dersler; Kuran-ı Kerim Tecvid, Ulumu Diniye, Kırâat, Coğrafya, Tarih-i İslam, Hesab, İmla, Hüsn-i Hat, Hüsn-i Ahlak'tır. Birinci sınıfta sorumlu olunan dersler; Kuran-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Kırâat, İmla Hesab, Hüsn-i Hat, Hüsn-i Ahlak'tır. İhtiyat sınıfında sorumlu olunan dersler; Elif-ba, Hüsn-i hat, Hesab, Hüsn-i Ahlak'tır.⁵⁶

Tablo 2: Tiyakar İbtidai Mektebinin 1912 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Şakirdanın İsmi	Şakirdanın Okula Nereden Katıldığı	Terfi Edip Etmediği
İkinci Sınıf		
İbrahim Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
İzzet Efendi	Tiyakar karyesi	İkmale kalmıştır
Birinci Sınıf		
Said Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Lütfi Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
İhtiyat Sınıfı		
Abdulkerim Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Ali Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Kevork Oğlu Mekye Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Abdülaziz Efendi	Kavkas karyesi	Terfi etmiştir
Ahriz Oğlu Arakil Efendi	Sup karyesi	Terfi etmiştir
Asır Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Abdullah Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Mehmed Emin Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Kerlorav Oğlu İbranos Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Melko Oğlu Sarkis	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Abdülkerim Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Halis Efendi	Tiyakar karyesi	İkmale kalmış
Haltok Oğlu Simo Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir
Hasan Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Mehmed Nuri Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Abdulgaffar Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Bofa Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Sırrı Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Salih Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Yusuf Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Arayıl Oğlu Dikerin Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Kiyir Oğlu Batros Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Abdülkadir Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Hasan Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Abdulgafur Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Salih Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Cafer Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Ömer Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Mehmed Akif Efendi	Tiyakar karyesi	Terfi etmiştir

⁵⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 499, Gömlek No. 36.

⁵⁶ BOA, MF.İBT, No. 499, Gömlek No. 36.

Abdah Efendi	Tiyakar karyesi	ibka
Abdülrezzak Efendi	Tiyakar karyesi	ibka

Cetvel, 1912 yılına ait imtihan sonuçlarını Maarif Nezaretine bildirmek üzere hazırlanmış ve gönderilmiştir.⁵⁷ Cetvel, mektep müfredatının dini ve temel derslerden oluştuğunu, ancak ihtiyat sınıfındaki düşük notların ve yüksek ibka oranlarının, öğrencilerin temel eğitim seviyesinde zorlandığını ve pedagojik destek eksikliği olabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Ermeni öğrencilerin eğitime katılımı, mektebin etnik açıdan kapsayıcı bir yapıda olduğunu yansıtmaktadır.

Tablo 3: Genç Sancağı Dahilinde Açıldığı Tespit Edilen İbtidai Mektepleri ve Açılış Tarihleri

Sancak/Kaza	Nahiye/Karye	İsim	Açılış Tarihi
Genç ⁵⁸	Genç Merkez	Genç İbtidai Mektebi	1891
Genç ⁵⁹	Valir Nahiyesi	Valir İbtidai Mektebi	1899
Genç ⁶⁰	Darahin Karyesi	Darahin İbtidai Mektebi	1912
Genç ⁶¹	Pasor Karyesi	Pasor İbtidai Mektebi	
Genç ⁶²	Sin Karyesi	Sin İbtidai Mektebi	1912
Genç ⁶³	Becyar Karyesi	Becyar İbtidai Mektebi	1902
Genç ⁶⁴	Dilayet Karyesi	Dilayet İbtidai Mektebi	1902
Genç ⁶⁵	Mizak Nahiyesi	Mizak İbtidai Mektebi	1901
Kulb ⁶⁶	Dodıran Karyesi	Dodıran İbtidai Mektebi	
Kulb ⁶⁷	Tiyakar Karyesi	Tiyakar İbtidai Mektebi	
Kulb ⁶⁸	Hiyan Nahiyesi Fırkı Karyesi	Fırkı Karyesi İbtidai Mektebi	
Kulb ⁶⁹	Diyet Karyesi	Diyet İbtidai Mektebi	
Kulb ⁷⁰	Pasor Karyesi	Pasor İbtidai Mektebi	
Kulb ⁷¹	Bahamdan Karyesi	Bahamdan İbtidai Mektebi	
Kulb ⁷²	Benakis Karyesi	Benakis İbtidai Mektebi	
Kulb ⁷³	Dahlek Karyesi	Dahlek İbtidai Mektebi	
Kulb ⁷⁴	Melikan Karyesi	Melikan İbtidai Mektebi	
Kulb ⁷⁵	Çakı Karyesi	Çakı İbtidai Mektebi	1912
Kulb ⁷⁶	Yanakı Karyesi	Yanakı İbtidai Mektebi	1912
Kulb ⁷⁷	Reşken Karyesi	Reşken İbtidai Mektebi	1912
Kulb ⁷⁸	Katikan Karyesi	Katikan İbtidai Mektebi	1912
Çapakçur ⁷⁹	Çölik Kasabası	Çölik İbtidai Mektebi	1907

⁵⁷ BOA, MF.İBT, No. 499, Gömlek No. 36.

⁵⁸ Bu mektep arşiv belgelerinde Genç İbtidai Mektebi, Arduşin İbtidai Mektebi ve Burhaniye İbtidai Mektebi şeklinde isimlendirilmiştir. Bkz. BOA, ŞD, No. 1877, Gömlek No. 16; BOA, MF.İBT, No. 151, Gömlek No. 45.

⁵⁹ BOA, MF.MKT, No. 470, Gömlek No. 22.

⁶⁰ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁶¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidai Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 176, Gömlek No. 78.

⁶² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidai Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 505, Gömlek No. 56.

⁶³ BOA, MF.MKT, No. 674, Gömlek No. 11.

⁶⁴ BOA, MF.MKT, No. 674, Gömlek No. 11.

⁶⁵ BOA, MF.İBT, No. 131, Gömlek No. 27.

⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidai Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 160, Gömlek No. 111.

⁶⁷ BOA, MF.İBT, No. 499, Gömlek No. 36.

⁶⁸ BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁶⁹ BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁷⁰ BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁷¹ BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁷² BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁷³ BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁷⁴ BOA, MF.MKT, No. 752, Gömlek No. 68.

⁷⁵ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁷⁶ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁷⁷ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁷⁸ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁷⁹ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

Çapakçur ⁸⁰	Pirhangün Karyesi	Pirhangün İbtidai Mektebi	
Çapakçur ⁸¹	Medrek Karyesi	Medrek İbtidai Mektebi	1912
Çapakçur ⁸²	Musyan Karyesi	Musyan İbtidai Mektebi	1912
Çapakçur ⁸³	Koran Nahiyesi	Koran İbtidai Mektebi	1912
Çapakçur ⁸⁴	Hatgün Karyesi	Hatgün İbtidai Mektebi	1912
Çapakçur ⁸⁵	Alya Karyesi	Alya İbtidai Mektebi	1912
Çapakçur ⁸⁶	Mizan Karyesi	Mizan İbtidai Mektebi	1912

Genç Sancağı'nda 1889-1914 arasında açıldığı tespit edilen ibtidai mekteplerin dağılımı ve açılış tarihleri Tablo 3'te toplu olarak sunulmuştur. Bu tablo, sancaktaki okullaşmanın hem geç başladığını hem de 1912'den sonra hızlandığını göstermektedir. Ancak sayısal artışa rağmen sürdürülebilirlik sorunları devam etmiş; bu durum, Genç Sancağı'nı bağlı bulunduğu Bitlis Vilayeti'nin en geri kalmış sancağı konumuna yerleştirmiştir.

3. Bitlis Vilayeti Genelinde İbtidai Mektepler ve Genç Sancağı'nın Konumu

Genç Sancağı'nın ibtidai mekteplerinin gelişim sürecini daha iyi anlamak için, bağlı bulunduğu Bitlis Vilayeti'nin genel durumu da dikkate alınmalıdır. Vilayet, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ilköğretimde belirgin bir yaygınlaşma yaşamış; ancak bu süreç sancaklar arasında büyük farklılıklar göstermiştir.

1892 tarihli Bitlis Vilâyet Salnâmesi'ne göre vilayet genelinde 196 sıbyan ve ibtidai mektep bulunmakta olup, buralara devam eden öğrenci sayısı yaklaşık 6.000'dir. Bu okulların önemli bir kısmı hala geleneksel sıbyan mektebi hüviyetini korumakta; modern usulde eğitim veren ibtidai mekteplerin sayısı ise oldukça sınırlıdır.⁸⁷ 1898'de vilayet merkez sancağında Müslüman ve gayrimüslim toplam 53, vilayet genelinde ise 196'sı Müslüman, 33'ü gayrimüslim olmak üzere 229 okul kaydedilmiştir.⁸⁸ 1900 yılında Maarif Nezareti'ne gönderilen yazışmalarda, 1899'da tahsis edilen 72.000 kuruş ödenekle vilayet genelinde 41 yeni ibtidai mektebin inşa edildiği ve bu okullara aylık 130 kuruş maaşla muallim tayin edildiği belirtilmiştir.⁸⁹

Tablo 4. 1901 Yılı İtibarıyla Bitlis Vilayeti'ndeki Nahiye İbtidai Mektepleri, Öğrenci Sayıları ve Öğretmen İsimleri⁹⁰

Sancak	Kaza	Köy	Öğretmen İsmi	Öğrenci Sayısı	Durumu
Bitlis	Merkez	Nurşin	Ali Efendi	17	
Bitlis	Merkez	Körsivak	Mahmud Efendi	29	
Bitlis	Merkez	Simek	Aziz	20	
Bitlis	Merkez	Şetek			Münhal
Bitlis	Hizan	Uçum	Ahmed Efendi	16	
Bitlis	Hizan	Hakif			Münhal
Bitlis	Ahlat	Akçaviran	Kasım Efendi	20	
Siirt	Eruh	Lodi	Abdülmecid Efendi		
Siirt	Eruh	Fındık			
Siirt	Eruh	Dergül			

⁸⁰ BOA, MF.MKT, No. 863, Gömlek No. 7.

⁸¹ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁸² BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁸³ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁸⁴ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁸⁵ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁸⁶ BOA, MF.İBT, No. 374, Gömlek No. 14.

⁸⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1310/1892, Def'a 1, Matbaa-i Âmire, 155-156.

⁸⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1316/1898, Def'a 2, Matbaa-i Âmire, 138.

⁸⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 401, Gömlek No. 54.

⁹⁰ Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018), 507.

Siirt	Garzan	Melekan	Hamda Efendi		
Siirt	Garzan	Barih	Abdulaziz Efendi		
Siirt	Garzan	Rıdvan	Bekir Efendi		
Siirt	Şirvan	Hasras	Şaban Efendi		
Siirt	Şirvan	İskanbo	Abdülhakim Efendi		
Siirt	Şirvan	Menar	Mustafa Efendi		
Siirt	Merkez	Hüseyini			
Genç	Merkez	Oğnut			Münhal
Genç	Merkez	Valir	Hacı İlyas Efendi	27	
Genç	Merkez	Mizan	Mehmed Tahir Efendi	22	
Genç	Çapakçur	Pirhangün			Münhal
Genç	Kulb	Ferki			Münhal
Muş	Merkez	Ziyaret	Ahmed Efendi	14	
Muş	Merkez	Akçan	Halil Efendi	15	
Muş	Merkez	Azakupur	Mehmed Hamdi Efendi	28	
Muş	Bulanık	Liz	Ömer Efendi	17	
Muş	Varto	Eskizan-ı Ulya			Münhal
Muş	Varto	Karaköy		0	Münhal
Muş	Malazgird	Sultanmud		0	Münhal
Muş	Malazgird	Nureddin		0	Münhal

1904'te vilayetteki ibtidai sayısı 88'e yükselmiştir.⁹¹ 1910 yılına gelindiğinde Bitlis, Muş, Siirt sancak merkezleri ile Ahlat kazasında toplam 14 ibtidai mektepte 28 muallim ve 969 öğrenci bulunmaktaydı; bu da yaklaşık her 34 öğrenciye bir öğretmen düştüğünü göstermektedir. Aynı tarihte vilayet genelinde 73 adet yeni ibtidai mektebe daha ihtiyaç olduğu rapor edilmiştir.⁹²

Tablo 5. 1910 Yılı İtibarıyla Bitlis, Muş, Siirt ve Ahlat Merkezlerindeki İbtidai Mekteplerin Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul İsmi	Sancak İsmi
3	81	Gök Meydan Mahallesi (Erkek)	Bitlis
3	84	Ayne'el-barid Mahallesi (Erkek)	
3	71	Hersan Mahallesi (Erkek)	
3	89	Hatuniye Mahallesi (Erkek)	
3	61	Alemdar Mahallesi (Erkek)	
3	84	Hüsreviye Mahallesi (Erkek)	
1	41	Zeydan Mahallesi (Kız)	
1	57	Ergizan mahallesi (Erkek)	Ahlat
2	40	İnas İbtidaisi	Siirt
2	115	Birinci Zükur İbtidaisi	
1	120	İkinci Zükur İbtidaisi	
1	30	Üçüncü Zükur İbtidaisi	
2	96	Süfla İbtidai (Erkek)	Muş

1913-1914 öğretim yılında Bitlis Vilayeti'nde resmî ibtidai mektep sayısı 83'e (6'sı kız, 1'i karışık, 76'sı erkek) ulaşmış; bu okullarda 131 muallim (14'ü kadın) görev yapmakta olup, toplam öğrenci sayısı 3.383'tür (355'i kız, 3.028'i erkek). Ayrıca 4 özel Müslüman ibtidai mektebi daha faaliyet göstermektedir.⁹³

Bu rakamlar ışığında Genç Sancağı'nın vilayet içindeki konumu açıkça belirginleşmektedir. 1914 itibarıyla vilayetin 83 resmî ibtidai mektebinin yaklaşık yüzde 30'una (25 okul) sahip

⁹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], No. 789, Gömlek No. 11.

⁹² Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye İdare [DH.İD], No. 26, Gömlek No. 1.

⁹³ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000), 165-174.

olmasına rağmen, Genç Sancağı nüfus ve yüzölçümü dikkate alındığında okullaşma oranında vilayetin en düşük düzeyinde kalmıştır. Vilayet genelinde 26 öğrenciye ortalama bir muallim düşerken, Genç'te bu oran 40-45 bandına yükselmekte; yine vilayet çapında 6 kız ibtidai mektebi bulunmasına karşılık Genç Sancağı'nda 1914'e gelinceye kadar kızlara mahsus tek bir resmî okul dahi açılmamış olması, kız çocuklarının eğitime erişiminin diğer sancaklara göre belirgin biçimde sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Genç'teki muallim maaşlarının vilayet geneline göre düşük kalması ve ödemelerdeki kronik gecikmeler de sancağın vilayet içindeki en dezavantajlı konumunu pekiştiren temel unsurlar arasında yer almıştır.

Dolayısıyla Genç Sancağı'ndaki ibtidai mekteplerin görece geç yaygınlaşması ve karşılaştığı sürdürülebilirlik sorunları, esasen bölgenin coğrafi, demografik ve mali şartlarıyla açıklanabilir. Bu durum, bir bütün olarak değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır.

Sonuç

Genç Sancağı'nda ibtidai mekteplerin 1889-1914 arasındaki gelişim süreci, Osmanlı taşrasında modern eğitimin hem yerel dinamiklerle hem de merkezi otoritenin mali-idari kısıtlamalarıyla şekillendiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. 1889'da neredeyse tamamen yok olan eğitim altyapısı, 1899'da Valir İbtidai Mektebi'nin açılmasıyla ilk somut adımı atmış; 1912'de 25 yeni okulun karara bağlanmasıyla önemli bir ivme kazanmıştır. Arduşin'de padişah fermanıyla, Valir'de İlyas Fehmi Efendi'nin şahsî gayretiyle, Mizak'ta Tahir Efendi'nin raporlarıyla ilerleyen bu süreç, eğitimin yerel aktörlerin fedakârlığı olmadan sürdürülemeyeceğini göstermektedir.

II. Meşrutiyet sonrası müfredatın Coğrafya, Tarih-i Osmanî, Malûmât-ı Medeniye ve Hüsn-i Hat gibi derslerle genişlemesi modernleşme eğilimini; Tiyyakar'daki Ermeni öğrencilerin varlığı ise etnik kapsayıcılık yönünde atılan adımları yansıtmaktadır. Buna karşılık, çoğu mektepte kız öğrencinin bulunmaması ve 1914'e kadar resmî bir kız ibtidai mektebinin açılmamış olması, toplumsal cinsiyet normlarının ve nitelikli muallime teminindeki zorlukların eğitimdeki belirleyici etkisini gözler önüne sermektedir. Kulb'daki kız okulu girişimi ise bu konuda farkındalığın yavaş da olsa başladığını işaret etmektedir.

Muallim maaşlarının düşüklüğü, ödemelerdeki kronik gecikmeler ve bürokratik engeller, sürdürülebilirliğin en büyük tehdidi olmuştur. Kulb halkının 1910'da sunduğu vizyoner dilekçe, yerel topluluğun modernleşme sürecine aktif katılımını ve eğitim-sağlık hizmetlerinin entegre geliştirilmesi gerektiği bilincini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

Bitlis Vilayeti'nin 1913-1914 öğretim yılı verileriyle karşılaştırıldığında Genç Sancağı'nın konumu, Osmanlı taşrasında eğitim modernleşmesinin sınırlarını çarpıcı biçimde belgelemektedir: Vilayet genelinde 83 resmî ibtidai mektep bulunurken Genç'in sadece 25 okulla vilayetin yaklaşık üçte birine sahip olması; bu okulların tamamının erkek çocuklarına mahsus olması; öğrenci-muallim oranının vilayet ortalamasının neredeyse iki katına ulaşması ve kadın muallim istihdam edilememesi, sancağın eğitim altyapısının vilayetin en kırılgan halkası olduğunu göstermektedir. Vilayet çapında 6 kız ibtidai mektebi açılmışken Genç'te tek bir resmî kız okulunun dahi bulunmaması, kız çocuklarının eğitime erişiminin sancakta belirgin şekilde sınırlı kaldığını teyit etmektedir.

Sonuç olarak, Genç Sancağı ibtidai mekteplerinin görece geç yaygınlaşması ve karşılaştığı sürdürülebilirlik sorunları, esasen coğrafi zorluklar, demografik yapı ve vilayet bütçesinin merkezî sancaklara öncelik vermesiyle açıklanabilir. Bu durum, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin öngördüğü eşitlikçi ve yaygın ilköğretim idealinin, imparatorluğun uç bölgelerinde ağır mali, toplumsal ve lojistik engellerle karşılaştığında ancak kısmi ve zorlu bir başarıyla hayata

geçirilebildiğini ortaya koyan tipik bir örnektir. Genç Sancağı, Osmanlı eğitim modernleşmesinin taşradaki hem kararlı mücadelesini hem de yapısal sınırlarını temsil eden anlamlı bir vaka olmayı sürdürmektedir.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi* (M.Ö. 1000-M.S. 2016). Ankara: Pegem Akademi, 29. Baskı, 2016.
- Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*. 6 cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Atan, Fırat. *Osmanlı Devleti İdari Yapılanmasında Genç Sancağı (XV-XIX. Yüzyıl)*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye İdare [DH.İD]*. No. 26, Gömlek No. 1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ.DH]*. No. 1248, Gömlek No. 97802. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif İbtidai [MF.İBT]*. No. 319, Gömlek No. 85; No. 394, Gömlek No. 51; No. 374, Gömlek No. 14; No. 396, Gömlek No. 29; No. 494, Gömlek No. 70; No. 151, Gömlek No. 45; No. 128, Gömlek No. 60; No. 117, Gömlek No. 101; No. 123, Gömlek No. 30; No. 162, Gömlek No. 1; No. 173, Gömlek No. 76; No. 928, Gömlek No. 15; No. 282, Gömlek No. 72; No. 497, Gömlek No. 69; No. 117, Gömlek No. 102; No. 115, Gömlek No. 58; No. 503, Gömlek No. 5; No. 510, Gömlek No. 75; No. 131, Gömlek No. 27; No. 813, Gömlek No. 51; No. 499, Gömlek No. 36; No. 188, Gömlek No. 29; No. 176, Gömlek No. 78; No. 505, Gömlek No. 56; No. 160, Gömlek No. 111; No. 401, Gömlek No. 54; No. 789, Gömlek No. 11. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Mektubi Kalemi [MF.MKT]*. No. 258, Gömlek No. 1; No. 401, Gömlek No. 58; No. 401, Gömlek No. 54; No. 1095, Gömlek No. 20; No. 752, Gömlek No. 68; No. 863, Gömlek No. 7; No. 958, Gömlek No. 22; No. 958, Gömlek No. 26; No. 1032, Gömlek No. 21; No. 1095, Gömlek No. 17; No. 1146, Gömlek No. 46; No. 319, Gömlek No. 85; No. 165, Gömlek No. 10; No. 519, Gömlek No. 50; No. 470, Gömlek No. 22; No. 674, Gömlek No. 11; No. 859, Gömlek No. 39; No. 949, Gömlek No. 3; No. 952, Gömlek No. 25. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti [ML.EEM]*. No. 147, Gömlek No. 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet [ŞD]*. No. 1877, Gömlek No. 16. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Eorakı Maarif Nezareti Umumi [Y.PRK.UM]*. No. 16, Gömlek No. 114. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Emiroğlu, Gülmisal. "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Layihalar (1876-1908)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, (2002), 167-190.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 1-2 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- İstek, Gülşen. *İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da Eğitim ve Osmanlı Sistemi ile Mukayesesi (1774-1824)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Nalcı, Ahmet. *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*. Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Nurdoğan, Arzu M. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

- Özyalvaç, Ali Naci. *Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul'unda Suriçi Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Poyraz, Emel. "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 97/193 (Temmuz-Ağustos 2011), 107-126.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1310/1892. Def'a 1, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1316/1898. Def'a 2, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1318/1900. Def'a 4, Matbaa-i Âmire.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Tekdal, Danyal. *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.
- Tümer Erdem, Yasemin. "Osmanlı Modernleşme Sürecinde İstanbul'daki Resmi Kız Okullarının Teftişi". *Tarihin Engin Sularında, Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan*. ed. Arif Kolay ve Ahmet Vurgun. 273-324. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Tümer Erdem, Yasemin. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.